

IKONOGRAFIJA I KULT BOGA HORUSA

Todorović, Tara

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:125306>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

ZAVRŠNI RAD

IKONOGRAFIJA I KULT BOGA HORUSA

TARA TODOROVIĆ

Split, 2024.

Odsjek za povijest umjetnosti
Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet
Povijest umjetnosti starog vijeka

IKONOGRAFIJA I KULT BOGA HORUSA

Student:
Tara Todorović

Mentor:
doc. dr. sc. Ana Torlak

Split, rujan 2024.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Horus kao božanstvo.....	2
3. Mit o Horusu.....	3
4. Ikonografija boga Horusa	5
4.1. Sokol ili čovjek sa sokolovom glavom.....	5
4.2. Horusovo oko ili 'Udjat'	7
4.3. Horusovi dječji prikazi.....	8
4.4. Sunce i Sunčev disk	11
4.5. Atributi kozmičkog božanstva	12
5. Kult boga Horusa	13
5.1. Gornji Egipat.....	14
5.2. Donji Egipat.....	15
5.3. Nakon sjedinjenja (oko 3150. g. pr. Kr.)	16
5.4. Krunidbeni simboli	17
6. Prikazi Horusa na području Hrvatske	19
6.1. Harpokrat	20
6.2. Sedam brončanih kipova Harpokrata.....	21
6.3. Privjesak s likom Harpokrata.....	27
6.4. Izgubljeni spomenik.....	28
7. Zaključak.....	30
8. Literatura.....	31
Sažetak	32
Abstract.....	33
Prilozi.....	34

1. Uvod

Horus, poznat i kao bog sokol, smatran je zasigurno jednim od poznatijih i zastupljenijih božanstava egipatskog panteona. Njegova ikonografija obitava raznolikim prikazima i tumačenjima Horusove božanske naravi te i dan danas služi kao nepresušno vrelo za analiziranje starih i otkrivanje novih značenja sveobuhvatne egipatske umjetnosti. Ipak, uloge u kojima je najviše viđen su, među ostalima, one u kojima stoji kao simbol kraljevske moći, neba, sunca te je prepoznat i štovan kao zaštitnik faraona. Božanski kultovi predstavljali su, kao i u svim drevnim civilizacijama, značajan dio egipatske religije i kulture, a sama se država od svog osnutka smatrala teokratskom te je odvajanje religijskih kultova od vlasti bilo gotovo nemoguće. Bog Horus ovome nije iznimka. Njegov, odveć zastupljen, kult postepeno se uzdizao do razine u kojoj je, na koncu, i zaradio svoje brojne titule i sveopću prihvaćenost. U ikonografiji je njegova prisutnost odražavala složenost egipatske mitologije i religijskog života, pružajući time uvid u društvene i političke strukture ondašnjeg Egipta.

Cilj ovog rada jest detaljno istražiti različite aspekte ikonografije i kulta boga Horusa, analizirajući time najvažnije prikaze koji su ovo božanstvo predstavljali u umjetnosti, njegove raznolike uloge u staroegipatskoj mitologiji te sam značaj koji je svojim postojanjem imao u svakodnevnom životu starih Egipćana, ali i izvan granica Egipatske države. Poseban naglasak bit će stavljen upravo na drukčije oblike i vrste Horusovog prikazivanja, uključujući njegovu povezanost s božanskim, ali i kraljevskim simbolima. U drugom dijelu rada prikazani su lokaliteti i hramovi posvećeni bogu sokolu, uporabni i religijski predmeti s njegovim likovima te u kratkim crtama rituali i ceremonije koji su se izvodili u njegovu čast.

Struktura rada je osmišljena i podijeljena na nekoliko ključnih poglavlja. Prvo poglavlje obuhvaća opći uvod u Horusov lik i značaj kroz objašnjenje njegovog božanskog bića. Zatim, naredna se poglavlja detaljnije bave mitologijom vezanom uz njega, različitim ikonografskim personifikacijama te arheološkim dokazima o Horusovim štovanjima diljem Egipta. Obradeno je i širenje egipatskih kultova te pronađeni predmeti s Horusovim likom na području same Hrvatske. U zaključku su sažeti glavni nalazi i ishodi istraživanja te pokušaj usmjeravanja na buduće smjernice za daljnje proučavanje ove i sličnih tema.

Ovaj rad napisan je u svrhu stavljanja još jednog kamena u zid istraživanja šarenog spektra istočnjačkih božanstava, u nadi za buđenjem novih interesa za kompleksnost i dubinu kulturnih praksi egipatskog politeizma.

2. Horus kao božanstvo

U staroegipatskoj religiji, Horus je bog koji preuzima oblik sokola ili ratnika s glavom sokola koja nosi dvostruku krunu. Bio je simbol božanskog kraljevskog dostojanstva. Štovan je kao bog neba i sunca te pripada među rana staroegipatska božanstva. Gotovo uvijek je prikazivan u zoomorfnom liku. U nekim se izvorima čak navodi i kao prvi faraon za vrijeme mitskog razdoblja bogova i polubogova. Iz ovog razloga su se neko vrijeme faraoni u egipatskoj mitologiji štovali kao gospodari zemlje u utjelovljenju Horusa.¹

Njegovo desno oko bilo je sunce ili jutarnja zvijezda koje je predstavljalo moć, a lijevo oko bilo mu je mjesec ili večernja zvijezda, predstavljajući iscjeljenje. Kultovi sokola bili su zastupljeni još od kasnog predinastičkog razdoblja te rašireni diljem Egipta. Horus se pojavljivao kao lokalno božanstvo na mnogim mjestima, pod različitim imenima i epitetima. Nakon određenog vremena pojavljuje se ideja vladajućeg kralja kao manifestacije Horusa, a nakon ujedinjenja Donjeg i Gornjeg Egipta, ta ideja postala je općeprihvaćena dogma.

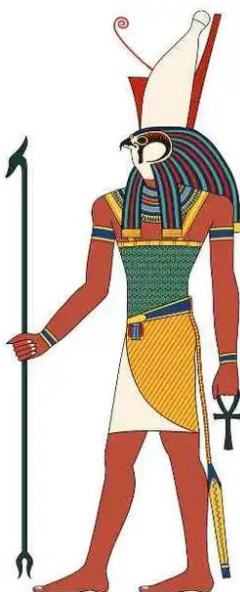
Iznimno važno ime egipatskog vladara bilo je upravo njegovo takozvano „Horusovo ime“. Naime, riječ je bila o imenu koje ga je identificiralo s Horusom na religijskoj, pa samim time i na političkoj razini. Kralja nije karakteriziralo samo „Horusovo ime“, već je on obično bio prikazivan i s lebdećim oblikom Horusa iznad svoje glave.

Neki prikazi Horusa zabilježeni su i kao krilati sunčev disk, predstavljajući Horusa iz Behdeta, grada u delti rijeke Nil gdje je sokolov bog uživao kult. Horus je također povezan, ponekad kao sin, ponekad kao partner, s drevnom kravom boginjom Hathor. U ptolemejskom razdoblju, pobjeda Horusa nad njegovim stricem Sethom postala je simbol trijumfa Egipta nad njegovim osvajačima. U Idfūu, gdje su pobune često prekidale rad na hramu, povremeno se izvodila ritualna drama koja prikazuje Horusa kao faraona koji kopljem probada Setha u obliku nilskog konja.²

---

¹ Mladen TOMORAD, *Stari Egipat: povijest i kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2023., 516.

² Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Horus". Encyclopedia Britannica, 18 Jun. 2024, <https://www.britannica.com/topic/Horus>. Accessed 21 June 2024.

Slika 1. Opći prikaz boga Horusa

3. Mit o Horusu

Upravo iz mita o Horusovim začecima proizlazi većina njegove ikonografije. Već spomenuta borba s njegovim stricem za egipatsko prijestolje opisana je u „Sporu Horusa i Seta“ te i u Plutarhovoju „Izidi i Ozirisu“.³ Kako bi se bolje razumjela ikonološka analiza boga Horusa važno je znati barem osnovne odlike njegove legende.

Dakle, od boga Geba i božice Nut došla su četiri djeteta: Oziris, Izida, Set i Neftis. Pošto je Oziris bio stariji sin njemu je pripala titula kralja Egipta, a njegova sestra Izida postala je njegova žena. Oziris je bio dobar i pošten kralj te je uživao ljubav svih koji su živjeli na zemlji i svih koji su boravili u podzemlju. Međutim, ljubomora njegovog brata Seta rasla je iz dana u dan. Jednog dana, Set se odlučio na koban pothvat; pretvorio se u opasno čudovište i napao Ozirisa, ubivši ga. Set je tijelo svog brata tada isjekao na komade i razbacao ih širom Egipta. Ovim je razvojem događaja Set postao kralj, oženivši njihovu drugu sestru Neftis. Neftis je ipak osjećala žaljenje prema svojoj sestri Izidi, koja je bezutješno tugovala za svojim izgubljenim mužem. Izida je bila blagoslovljena iznimnim magičnim moćima te je odlučila pronaći svog muža i vratiti ga u život dovoljno dugo kako bi mogli začeti dijete. Zajedno s Neftis, Izida je obišla zemlju, skupljala dijelove tijela svog muža i na koncu ih ponovno sastavila. Dovršivši taj zadatak, udahnula je dah života u njegovo tijelo i oživjela ga. Izida je ubrzo zatrudnjela, a dijete koje se rodilo nazvano je Horus, bog sokola. Kada je odrastao, Horus

---

³ M. TOMORAD, *Stari Egipat: povijest i kultura*, 516.

je svoj slučaj iznio pred sud bogova, tvrdeći da egipatska kruna pripada njemu, a ne njegovom stricu. Uslijedio je dug period rasprava, a Set je izazvao Horusa na natjecanje u kojem će pobjednik postati kralj. Set, međutim, nije igrao pošteno. Nakon nekolicine mečeva u kojima je Set varkama dolazio do pobjede, Izida je odlučila pomoći svom sinu, postavljajući zamku za Seta. Njena je strategija uspjela, no na koncu se ipak smilovala Setu koji je molio za svoj život i pustila ga. Kada je Horus za to saznao postao je gnjevan prema svojoj majci, što mu je donijelo prezir ostalih bogova. Odlučeno je da će se održati još jedan, posljednji, meč, a Set će odabrati kako će on izgledati. Posljednja runda natjecanja bila je utrka čamaca, međutim, kako bi natjecanje bilo izazovno, Set je odlučio da čamce naprave od kamena. Horus je bio onaj lukavi u ovom slučaju, izgradio čamac od drva, prekriven vapnenačkom žbukom, što je davalo dojam kamena. Naravno, Setov je kameni čamac, načinjen od vrha planine, odmah potonuo, što je izazvalo smijeh i ruganje ostalih bogova u publici. Set se uvrijeđen i ljut pretvorio u nilskog konja i napao Horusov čamac. Horus se borio protiv Seta, no ostali bogovi zaustavili su ga prije nego što ga je mogao ubiti. Meč službeno završio neriješeno. Bogovi koji su činili sud odlučili su napisati pismo Ozirisu i zatražiti njegov savjet. Oziris je odgovorio s jasnim odgovorom: njegov sin je pravi kralj i treba biti postavljen na prijestolje. Nitko, rekao je Oziris, ne bi trebao zauzeti prijestolje Egipta kroz čin ubojstva, kao što je to Set učinio. Sve ovo rezultiralo je konačnom odlukom bogova da Horus treba preuzeti svoje pravo rođenja kao kralj Egipta.⁴

Mitološki ciklus o borbi Horusa i Seta posebno na važnosti dobiva za vrijeme arhajskog perioda.⁵ Od 1. dinastije (oko 2925.–2775. pr. Kr.) pa nadalje, Horus i Seth prikazivani su kao vječni protivnici koji su se pomirili u harmoniji Gornjeg i Donjeg Egipta, o kojoj će više biti rečeno u daljnjem radu. Unatoč tome velika većina usmenih predaja i izvora ipak drži gore opisanu strukturu mita. I u mitu o Ozirisu, koji je postao značajan oko 2350. pr. Kr., Horus je bio sin Ozirisa i Izide te Sethov nećak. Kada je Seth ubio Ozirisa i osporio Horusovo nasljedstvo, nećak i stric postali su neprijatelji. Horus je na kraju porazio Seta, osvetivši tako svog oca i preuzevši vladavinu. U borbi, Horusovo lijevo oko, simbol mjeseca, bilo je oštećeno, što je mitsko objašnjenje za mjesečeve faze, i izliječio ga je bog Thoth. Lik obnovljenog oka postao je moćan amulet.⁶

---

⁴ Fairman, H. W. "The Myth of Horus at Edfu: I." *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 21, no. 1, 1935, pp. 26–36. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/3854487>. Accessed 21 June 2024.

⁵ M. TOMORAD, *Stari Egipat: povijest i kultura*, 506.

⁶ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Horus". *Encyclopedia Britannica*, 18 Jun. 2024, <https://www.britannica.com/topic/Horus>. Accessed 21 June 2024.

4. Ikonografija boga Horusa

Ikonografija egipatskih bogova ističe se bogatstvom simbolike i strogo definiranim prikazima koji su odražavali njihove uloge i moći. Svaki bog imao je specifične attribute i simbole, često povezane s prirodnim elementima ili životinjama. Bog Horus nije iznimka ovog fenomena.

4.1. Sokol ili čovjek sa sokolovom glavom

Sokol je bio štovan kao glavna sveta ptica, povezana s Horusom i Raom, bogovima sunca. Najviše su ga štovali u Edfu i Hierakonopolisu. Vjerovanje je bilo to da duše preminulih kraljeva lete prema nebu u obliku sokola, što je možda bilo povezano i s činjenicom da je kraljevstvo poteklo iz područja sokola u Gornjem Egiptu.⁷ Horus je u svom izvornom obliku prikazan s naglašenim ptičjim atributima, specifičnije kao sokol (vjerojatno laner - *Falco biarmicus* ili peregrinski sokol - *Falco peregrinus*). Na većini je prikaza dvodimenzionalan u profilu, osim repnih pera koja su bila okrenuta prema promatraču, u duhu kanona egipatske kompozitne perspektive. Rani primjeri ponekad prikazuju sokola u bočnom položaju koji blago naginje prema naprijed, dok će uspravan stav postati standardom tek u kasnijim razdobljima. U nekim je prikazima sokol u izravnoj vezi sa Setovim životinjama ili simbolima. Ova ikonografska tema razvija se posebno u kasnom razdoblju, karakteristično u gornjem Egiptu, gdje je sokol prikazan s kandžama zabijenim u leđa oriksa, drevnog Setovog simbola. Jedan od Horusovih prikaza uživa titulu jedne od izrazito raširenih slika u egipatskoj umjetnosti, a radi se o Behdety sa sokolovim krilima. Ova slika vrlo brzo postala je sveprisutan motiv korišten u dekoraciji zidova hramova i stela diljem Egipta, a neki izvori smatraju da je već bila nagoviještena na češlju faraona Dena. Horakhthya je naziv za još jedan prikaz Horusa koji pripada ikonologiji ove prirode. Na njemu Horus pojavljuje kao sokol ili čak kao krokodil s glavom sokola. Postoje, dakako, potpuno antropomorfni oblici Horusova lika gdje se on prikazuje kao odrasli bog ili, češće, kao dijete, no oni su primjetno manje zastupljeni. Najčešće se, ipak, pojavljuje u kombiniranom zoo-antropomorfnom obliku, kao čovjek s glavom sokola, noseći na glavi dvostruku krunu koja je označavala vladavinu nad čitavim Egiptom.⁸

---

⁷ William Matthew FLINDERS PETRIE, *The Religion of Ancient Egypt*, ARCHIBALD CONSTABLE & CO. Ltd., London, 1906., 25.

⁸ Richard H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, Thames & Hudson, New York, 2003., 202.

Slika 2. Horus kao sokol

Slika 3. Horus Behdety

Slika 4. Horus Horakhthyja

4.2. Horusovo oko ili 'Udjat'

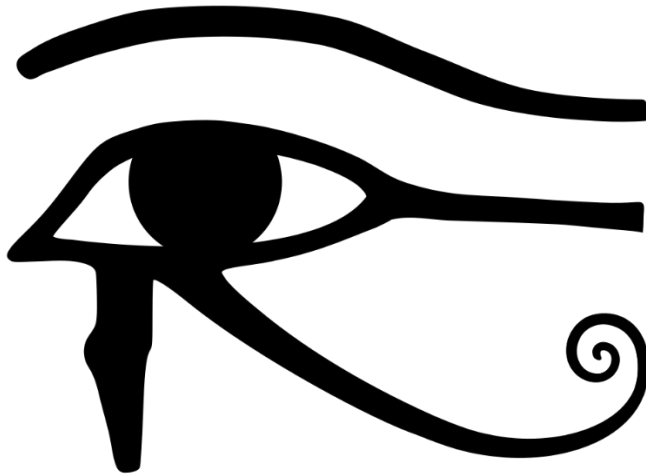
„Bila je to strašna borba, koja je Horusa koštala jednog oka, a Set je također bio teško ranjen; Thoth je, međutim, razdvojio napadače i izliječio ih. Pljunuo je na Horusovo oko i ono je postalo cijelo; Horus je, međutim, uzeo oko i - moramo ispričati priču kako je navedeno u tradiciji - dao ga svom ocu da pojede, i tim je činom sinovske ljubavi Osiris postao oživljen i moćan.“⁹

Set je u jednoj od njihovih mnogih borbi nanio veliku ozljedu Horusovim očima. U tekstovima piramida se za njeno izlječenje propisuje kraljevska slina. Preko tog čina, obnovljene Horusove oči postale su, u jednini, simbol za stanje cjelovitosti ili savršenstva, tzv. 'udjat' oko. Ikonografski se prikazuje kao ljudsko oko s kozmetičkom crtom koja izlazi iz njegovog kuta, a ispod koje se nalaze oznake sokolovog obraza. Radi legende koja ga je okruživala, postalo je zaštitni znak par excellence. 'Udjat' se koristio i kao amulet, a stavljao se u omote mumije ili nosio na ogrlici. U Srednjem je kraljevstvu apotropejski bio oslikan na stranama pravokutnih ljesova. Kao što se do sada moglo zamijetiti Horusovo oko imalo je velik utjecaj na egipatski, kako mitološki tako svakodnevni, život. Nije bilo neobično da se jedan simbol koristi u više svrha, posebno oni koji su zračili raznolikosti i složenosti značenja. Tako je, na primjer, oko Horusa predstavljalo: snagu monarha, koncept kraljevstva, zaštitu protiv Seta, kraljevski pročišćivač, ponude na festivalu rastućeg mjeseca, vino... Zanimljivo je što je zabilježena čak i referenca na kult 'udjata', a riječ je o službeniku Udjahorresne, koji je živio tijekom Kambizove invazije na Egipat 525. pr. Kr., a koji među svojim titulama navodi i „svećenik Horusovog oka“.¹⁰

---

⁹ Adolf ERMAN, *A Handbook of Egyptian Religion*, ARCHIBALD CONSTABLE & CO. Ltd., London, 1907., 34.

¹⁰ George HART, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge, London & New York, 2005., 73. – 74.

Slika 5. 'Udjat'

4.3. Horusovi dječji prikazi

Ime 'Horus Dijete' koristilo se za nekoliko srodnih oblika božanskog djeteta.¹¹ U Piramidalnim tekstovima Horus je jednom nazvan "Horus dijete s prstom na ustima". Ovaj aspekt Horusa odnosio se na njegovo rođenje i odrastanje koje je prošlo u strepnji i skrivanju od njegovog osvetoljubivog strica. Prema predaji, Horus je rođen u Khemmisu u sjeveroistočnom Delti te ga je njegova majka Izida skrivala u papirusnim močvarama. Radi ovoga je zaradio nadimak "Har-hery-wadj" ili "Horus koji je na svojim papirusima".

Iz egipatskog "Har-pa-khered", što se doslovno prevodi kao "Horus-dijete", Grci su stvorili ime 'Harpokrates'. Ovaj oblik Horusa obično je prikazivan kao maleno, ranjivo dijete koje sjedi na majčinim koljenima, s dječjim uvojkom na glavi i ponekad sisajući palac. Na posebnoj kategoriji predmeta iz kasnog dinastičkog razdoblja, poznatoj kao "cippi", Horus još jednom djeluje kao amuletska zaštita koja odbija opasna stvorenja. Riječ je o prikazu golog boga-djeteta koje stoji na leđima krokodila držeći u rukama zmije, škorpione, lavove i antilope. Iz određenih izvora saznalo se i za postojanje hrama Izide i Harpokratesa u Qiftu (Koptos). Iako je prvenstveno sin Izide, Harpokrates postaje i samostojeći simbol božanskog boga-djeteta, čime se upotpunjuje jedinstvo dva glavna božanstva u hramu.¹²

Kao još jedan oblik Horusa – djeteta spominje se i 'Harsiese' („Horus sin Izide“) u kojem je bog jasno identificiran kao legitimni sin božice i nasljednik Ozirisa. To vrijedi i za

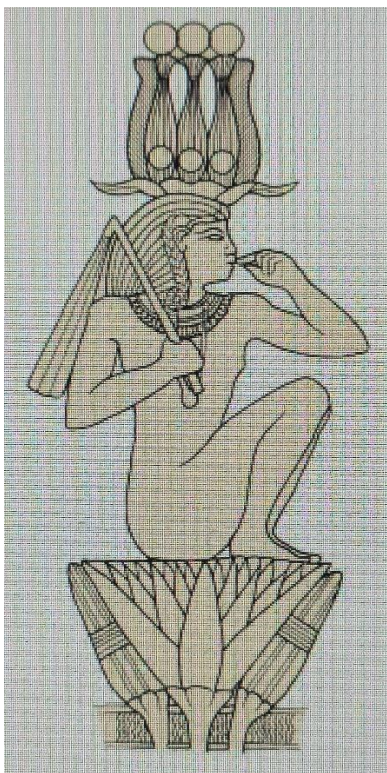
¹¹ R. H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 132.

¹² G. HART, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge, 70.

srodna imena kao što su 'Horus iun-mutef' ili 'Horus stup svoje majke' te 'Har-nedj-itef' (grčki Harendotes) ili 'Horus spasitelj svog oca'.¹³

Slika 6. Horus dijete s prstom na ustima

Slika 7. Horus koji je na svojim papirusima

---

¹³ R. H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 132.

Slika 8. Horus Harpocrates

Slika 9. „Cippi“ Horus

4.4. Sunce i Sunčev disk

Horus je gotovo primarno i specifično bio štovan kao solarni bog. Na već spomenutom češlju od bjelokosti kralja Dena iz prve dinastije prikazan je sokol u čamcu koji plovi raširenim krilima, što sugerira sokola koji prelazi nebo kao bog sunca. Izričito u terminima solarnog božanstva tekstovi piramida referiraju se na Horusa kao 'boga istoka' te se u ovoj ulozi on pojavljuje u najmanje tri oblika.¹⁴ Kao Horakhty ili „Horus dvaju horizonta“, Horus je bio bog izlazećeg i zalazećeg sunca, ali naglasak je uvijek bio na istoku i sunčevom izlasku te se u staroegipatskim tekstovima piramida pripovijedalo kako je preminuli kralj ponovno rođen na istočnom nebu kao Horakhty. S vremenom se Horakhty uključio u kult sunca Heliopolisa i spojen je sa svojim solarnim bogom kao Re-Horakhty. Ovaj naziv za prikaz određene Horusove ikonografije pojavljuje se i kod njegovih božanskih formi u liku sokola. Kao Hor-em-akhet (Harmachis) ili „Horus na horizontu“, Horus je vizualiziran kao bog sunca u sokolovom ili lavljem obliku.

Kao Behdety ili „onaj iz Behdeta“, Horus je bio manifestiran u oblik sokolikog krilatog sunčevog diska, koji je vjerojatno simbolizirao ideju prolaska sunca kroz nebo.¹⁵

Slika 10. Re-Horakhty s božicom Hator

¹⁴ G. HART, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge, 74.

¹⁵ R. H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 201.

Slika 11. Horus Harmachis (U doba Novog Kraljevstva, Velika sfiga u Gizi - izvorno prikaz kralja Kafre iz 4. dinastije - tumačena je kao slika Hor-em-akheta)

4.5. Atributi kozmičkog božanstva

Izvorni oblik Horusa uvijek je bio onaj 'gospodara neba' koji je prethodio svim ostalima. Samo njegovo ime, izvedeno vjerojatno iz egipatske riječi „her“, znači 'onaj na visokom' ili 'onaj udaljeni', što se povezuje s visokim letom lovačkog sokola. Ovo je također mogla biti i referenca na solarni aspekt boga. Mitološki, ali i ikonografski, Horus je zamišljen kao nebeski sokol čije je desno oko simboliziralo sunce, a lijevo mjesec.¹⁶ Prema predaji, upravo lijevo oko je bilo to koje se ozlijedilo u bici sa Setom te su se mjesečeve mijene karakteristično povezivale i ikonološki tumačile s njim.¹⁷ Pjegavo perje na njegovim prsima simboliziralo je zvijezde, a njegova krila nebo. Vjerovalo se da bi njihovim zamahom Horus stvarao nevjerovatno moćne vjetrove. U ovom je obliku Horus očito bio štovan na nekim od drevnih egipatskih lokaliteta, poput Hierakonpolisa te u kojem je asimilirao brojne druge lokalne bogove sokolove.¹⁸

---

¹⁶ R. H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 200.

¹⁷ Darnell, John Coleman. "The Apotropaic Goddess in the Eye." *Studien Zur Altägyptischen Kultur*, vol. 24, 1997, pp. 35–48. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25152728>. Accessed 9 July 2024.

¹⁸ R. H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 200.

5. Kult boga Horusa

„Pojam kulta označava oblik istraživanja religijskih osjećaja općenjem s božanstvima, a kultom nazivamo svako bogoštovanje u religijama starog vijeka antike i povijesti.“¹⁹ U preddinastičkom razdoblju čitava je egipatska zemlja bila podijeljena na „Teritorij Horusa“, odnosno Donji Egipat i „Teritorij Seta, Gornji Egipat.“²⁰

Za kronološko praćenje razvijanja kulta boga Horusa veoma je bitan jedan od važnijih izvora za proučavanje egipatske povijesti uopće, a riječ je upravo o slavnoj Narmerovoj paleti. Naime, pobjedom Narmera, vladara Gornjeg Egipta nad gradovima Donjeg Egipta, Horusov je sokol postao slika s kojom se asociirao vladar, u čijoj su se osobi povezala dva zaraćena kraljevstva u jednu cjelinu. Na njoj se također mogu vidjeti i ostala božanstva ranih noma, među kojima se, uz Horusa, pojavljuju i ostala primarna zoomorfna božanstva; Set, Uadit i Nekhbet.²¹

Slika 12. Narmerova paleta

Prije sjedinjenja, dva kraljevstva su prakticirala svoje zaštitnike i kultove u potpuno odvojenim uvjetima, koji se mogu promatrati iz različitih perspektiva. Za mitološku i povijesnu pozadinu njemački autor Herman Kees govori: "Horus je tradicionalno povezan s Donjim Egiptom, dok se Set povezuje s Gornjim Egiptom. Ova raspodjela odražava njihove uloge u

¹⁹ Igor URANIĆ, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, Zagreb, 2004., 235.

²⁰ M. TOMORAD, *Stari Egipat: povijest i kultura*, 506.

²¹ I. URANIĆ, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, 226. – 227.

regionalnim kultovima i mitovima."²² Horus je u mitologiji i ikonografiji Donjeg Egipta često bio prikazivan kao zaštitnik kraljevstva te su ga krasili simboli reda i pravde. Nasuprot tome, Set je u Gornjem Egiptu imao ulogu božanstva koje je bilo povezano s kaosom i moći. Njihova rivalstva i konflikti unutar mitova dugo su služili kao objašnjenja za svakodnevne borbe između reda i kaosa, a ova se simbolika izrazito odražavalo i u njihovim lokalnim kultovima.²³ Politička i religijska važnost govore za sebe. Horus i Set bili su zaštitni bogovi svojih dotičnih regija. Politička struktura Egipta prije ujedinjenja nalagala je takvo štovanje različitih bogova kao zaštitnika različitih regija. Horus je, kao zaštitnik Donjeg Egipta, bio simbol kraljevstva i sloge. Njegov kult uključivao je ceremonije i rituale koji su slavili kraljevsku moć i stabilnost. Setov kult u Gornjem Egiptu, s druge strane, naglašavao je snagu i razboritost te je često bio povezan s vojnom snagom i zaštitom od neprijatelja.²⁴

5.1. Gornji Egipat

Glavni grad Gornjeg Egipta bio je Nehab. Vladari juga nosili su visoku bijelu kapu u ulozi krune, grb je bio biljka slična ljiljanu, a označavao se znakom suteni.²⁵

Kako je već spomenuto, Set je bio njegov bog zaštitnik te je dugo vremena u njemu uživao veliku slavu. Prava vrste životinje s kojim je Set bio poistovjećen i danas nije sigurna, no pretpostavlja se da se radilo o mravojedu ili magarcu. U svakom slučaju, bez obzira na njegova dosadašnja spominjanja u negativnom kontekstu, bio je on prikazivan i štovan kao moćan bog. Njegovi prikazi u Gornjem Egiptu, sa životinjskim osobinama poput krokodila ili magarca, odražavali su njegovu vezu s kaosom i destruktivnim silama, ali i njegovu zaštitničku moć u borbi protiv neželjenih prijetnji egipatskoj državi.²⁶ Zanimljivo je to što je Horus, premda zaštitnik neprijateljskog kraljevstva, usprkos tome također bio štovan u Gornjem Egiptu, naravno u mnogo manjim mjerama. Zbog toga što je Horus bio štovan u raznim oblicima i asimilirao mnoge druge bogove teško je sažeti sva mjesta povezana s njegovim štovanjem.

Na primjer, od vrlo ranih vremena Horus je bio povezan s područjem Nekhena u južnom Egiptu, poznatog i kao Hierakonpolis, što bi u prijevodu značilo „Grad sokola“. Neka istraživanja čak tvrde da je Horus zapravo bio božanstvo sokola koje se tamo štvalo još od

---

²² Herman KEES, *Horus und Seth als Gotterpaar*, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, broj 28/1, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1923., 6.

²³ Isto, 6.

²⁴ Isto, 7.

²⁵ Grga NOVAK, *Egipat*, IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVENSKE ZNANOSTI I UMJETNOSTI, Zagreb, 1967., 34.

²⁶ H. KEES, *Horus und Seth als Gotterpaar*, 10. – 11.

predinastičkog razdoblja. Horus je, kao i mnogi drugi bogovi, bio štovan zajedno s drugim božanstvima u nekim egipatskim hramovima. Na jugu Egipta, Horus je također bio štovan sa svojom povremenom pratiljom i družicom Hathor te njihovim sinom Harsomptusom u značajnim ptolemejskim hramovima u Edfuu i Kom Ombu. U Edfuu se čak i održavala godišnja Krunidba svetog sokola početkom trećeg mjeseca egipatske godine. U ovoj je svečanosti stvarni sokol bio odabran za predstavnika boga kao kralja cijelog Egipta. Time se spajao drevni bog sokola sa svojim oblikom Horusa, sina Ozirisa, i s kraljem. Dalje južno, u Nubiji, nalazimo hramove posvećene različitim oblicima Horusa. Horus je bio objekt popularnog štovanja diljem Egipta i često je bio predstavljen amuletima koji ga prikazuju u obliku sokola ili čovjeka sa sokolovom glavom, većinom noseći dvostruku krunu.²⁷

5.2. Donji Egipat

U Donjem Egiptu prijestolnica je bila Buto ili Tep. Niska crvena kapa iz koje se dizala na kraju savinuta žica služila je kao kruna vladarima sjevera, koji je često označavan pčelom, a kojemu je grb bio biljka papirusa.²⁸

Regionalni kultovi Horusa u Donjem Egiptu pokazivali su jasne razlike u štovanju i ikonografiji od onih boga Seta u Gornjem Egiptu. Horus je, u duhu s njegovom odveć opisanom ikonografijom, prikazivan kao sokol ili krilati sunčev disk. Ikonografija Horusa naglašavala je njegovu ulogu kraljevskog zaštitnika. Sokol i krilati sunčev disk bili su simboli njegove božanske moći i prisutnosti na nebu, što će uskoro biti izuzetno povezano s faraonovom božanskom naravi.²⁹

Na sjeveru je bog sokol bio posebno štovan u Delti, na drevnom lokalitetu Khem. Djelovanje ovog kulta seže barem od početka Starog kraljevstva i u njemu je bio je poznat kao Horus Khenty-irty ili Khentykhem, u doslovnom prijevodu; „Onaj koji je na čelu Khema“. Lokalitet Behdet također je postao središte Horusovog štovanja u Delti. U Knjizi mrtvih, poglavlje 112, govori se o tome kako je deltaški grad Buto dan Horusu kao naknada za njegovo izgubljeno oko, što objašnjava specifičnu važnost tog mjesta kao središta boga.³⁰ U Donjem Egiptu vladala ponešto veća propaganda prema bogu zaštitniku države na jugu. Naime, jedan od prikaza Setove životinje, ispod figure sokola Horusa, pojavila se u sjedećem položaju na

---

²⁷ R. H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 202. – 203.

²⁸ G. NOVAK, *Egipat*, 34.

²⁹ H. KEES, *Horus und Seth als Gotterpaar*, 10. – 11.

³⁰ R. H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 202. – 203.

standardu 11. gornjoegipatskog noma. Nedugo nakon probodena je nožem kako bi se suzbila potencijalna štetnost slike.³¹

5.3. Nakon sjedinjenja (oko 3150. g. pr. Kr.)

Paleta pobjedničkog kralja u ratu Gornjeg i Donjeg Egipta, Narmera, sačuvani je prikaz ujedinjenja dva kraljevstva. Na njoj se nalazi prikaz tog vladara južne države, među ostalim, i kao sokola.³² Ovim činom ujedinjenja je sokol, tradicionalno utjelovljenje boga Horusa, službeno postao simbolom novonastalog ujedinjenog kraljevstva.³³ Postojanje vladara počinje se tumačiti kao prisutnost pravog realnog boga u ljudskom liku te samim time i inkarnacijom Horusa. Upravo ovdje na scenu nastupa već spomenuto „Horus ime“, i to baš u Gornjem Egiptu, u kojem je Horus, gotovo do jučer, bio izrazito manje zastupljen, smatrajući se čak i uljezom kod određenog dijela stanovništva.³⁴ Za vrijeme ujedinjenja Horus je poprimio, tj. još dodatno naglasio, svoju ulogu simboličnog ratnika i vođe, koji se sada uzdignuo sve do faraona. Ovim činom svi su budući faraoni postali njegovi nasljednici i zemaljsko utjelovljenje.³⁵

Bitna ideja arhajskog pretpovijesnog razdoblja bila je upravo ona o rivalstvu Horusa i Seta, bogova zaštitnika dviju zaraćenih država koje su se na posljetku povezale i postale jedno. Ovaj se događaj nije smatrao samo onim od povijesne važnosti, već su mu se pripisivale i mitske karakteristike, vjerujući da su u njemu sudjelovali i svemoćni bogovi, a ne samo smrtni ljudi. Tako je jedan od izrazito poznatih prikaza iz ovog vremena upravo onaj koji sadrži ova dva božanstva. Naime, još od ranih dinastija, faraonski su kipovi na prijestoljima bili ukrašeni prizorom Horusa i Seta koji su zajedničkim snagama zatezali uže oko jednog stupa, kreirajući time simboliku ujedinjenja Gornjeg i Donjeg Egipta.³⁶

---

³¹ Isto, 198.

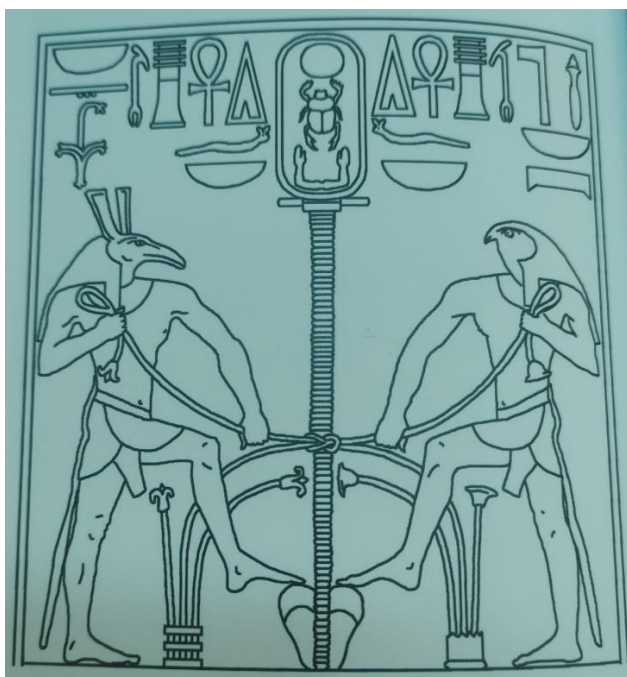
³² I. URANIĆ, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, 226. – 227.

³³ M. TOMORAD, *Stari Egipat: povijest i kultura*, 506.

³⁴ G. NOVAK, *Egipat*, 34.

³⁵ M. TOMORAD, *Stari Egipat: povijest i kultura*, 516.

³⁶ I. URANIĆ, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, 226. – 227.

Slika 13. Horus i Set kako zatežu konopce oko stupa, čime se simbolično prikazuje ujedinjenje zemlje

5.4. Krunidbeni simboli

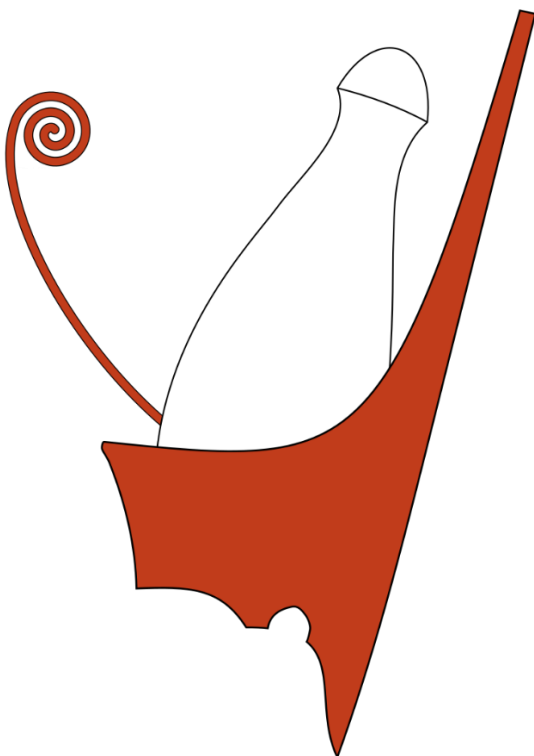
U egipatskoj kulturi, pa tako i u umjetnosti, izrazito je zastupljena dualna podjela. Ona se očituje na raznim primjerima, od kojih su često ponavljajući upravo oni s Gornjim i Donjim Egiptom. Krunidbeni simboli iznimno su važni u ovim prikazima, dakle bijela kruna Gornjeg južnog Egipta i crvena kruna Donjeg sjevernog. Međutim postojala je još jedna simbolika dualne naravi egipatske države, a radio se o strvinarskoj božici Nekhbet koja je također, uz Seta, imala sličnu ulogu zaštitnice regije i božici kobri Uađit, koja je dijelila te titule s Horusom na sjeveru. Znanost je dugo vremena prihvaćala ove podjele kao isključivo zemljopisne. Međutim, uzimajući u obzir metode i predodžbe egipatskog dualizma, ubrzo se iz svega dalo zaključiti da je ona bila mnogo više od toga. Utvrđeno je da nije mogla biti isključivo administrativna, već je morala sadržavati i mitske konotacije. Vrlo vjerojatno se radilo o simbolici gornjeg, tj. onog duhovnog, astralnog i božanskog svijeta s jedne te donjeg ili materijalnog, zemaljskog i ljudskog, s druge strane.³⁷ Kada se govori o dualnoj podjeli, od velike je važnosti još jednom spomenuti i opisati ikonografske i mitološke odnose Horusa i Seta. "Seth tradicionalno preuzima gornjoegipatsku krunu, dok Horus nosi donjoegipatsku

³⁷ Igor URANIĆ, *Ozirisova zemlja: Egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, Zagreb, 2004., 92.

krunu. Ovaj simbolički prikaz pokazuje njihove odgovarajuće oblasti vladavine,³⁸ još jednom nalaže H. Kees. Ova krunidba simbolizirala je podjelu vlasti između Horusa i Seta prije ujedinjenja Egipta. Krune koje su bogovi nosili reflektirale su njihove asocijacije s Donjim i Gornjim Egiptom, što je ujedno služilo i kao ukazivanje na političke i religijske strukture i obveze dotičnih vladara koje su u tom vremenu bile zastupljene u tim regijama.³⁹

Slika 14. Krune Gornjeg i Donjeg Egipta prije sjedinjenja

Slika 15. Kruna Egipta nakon ujedinjenja (Pšent)

³⁸ H. KEES, *Horus und Seth als Gotterpaar*, 4.

³⁹ Isto, 4.

6. Prikazi Horusa na području Hrvatske

Horus je s vremenom doživio helenističku adaptaciju svog imena i interpretacije u Harpokrat (lat. Harpocrates). Dogodilo se ovo dolaskom helenističkog utjecaja u Egipat, preciznije nakon osvajanja Aleksandra Velikog i uspostave Ptolemejske dinastije. Ovaj je povijesni korak za boga-sokola značio preuzimanje već postojećih karakteristika i aspekata iz egipatskog panteona, ali i dobivanje nekih novih dimenzija koja su priličila helenističkim vjerovanjima. Harpokrat je već spomenut u kontekstu ovog rada. Dakle, radi se upravo o prikazima malog djeteta koje prislanja kažiprst na svoje usne, simbolizirajući time tajanstvenost i tišinu bjegunstva. U helenističkom je periodu Harpokret bio povezan sa simbolikom motiva svjetlosti koja pobjeđuje tamu, predstavljajući, kao i u drevnom Egiptu, božansku pravdu i zaštitu. Kult Harpokrata se nastavio nezaustavljivo širiti za vrijeme helenizma te je kontinuirano bio prisutan u različitim oblicima kroz više perioda rimske vlasti. Njegova je simbolika svjetlosti i tišine ubrzo postala važna i u kontekstu ostalih misterioznih religija i rituala koji su zadobivali sve veću popularnost u toj eri.⁴⁰

Ovaj se fenomen pojavio, među i nekim ostalim dijelovima Hrvatske, u rimskoj provinciji Dalmaciji. Kultovi božice Izide, s kojima je Harpokrat bio gotovo uvijek usko povezan, svoju su prisutnost i širenje potvrdili mnogim predmetnim i epigrafskim izvorima na različitim nalazištima diljem Dalmacije. Pretežito glavna nalazišta bile su istočno jadranske luke poput Senije, Jadera, Enone, Salone i Narone. Razdoblje Flavijevaca, u 1. stoljeću, smatra se početkom oživljavanja Izidinih kulturnih praksi, koje su sigurno ostale na snazi barem do 3. stoljeća. Pet pronađenih natpisa osigurali su pružanje ključnih podataka o prihvatanju Izidinih kultova u Dalmaciji. Ostaci značajnih figuralnih spomenika sugeriraju i na postojanja brojnih javnih svetišta posvećenih Izidi te čak i još nekim istočnjačkim božanstvima, na tim područjima. Određeni nam izvori govore kako je Izida u Dalmaciji bila izrazito uvažena i obožavana radi svoje iscjeliteljske moći te vrlo brzo nije bilo razlike među njom i domaćim božicama. Također se smatrala i zaštitnicom pomoraca te careva koji su podupirali i ulagali u održavanje njenog kulta.⁴¹

---

⁴⁰ Uranić, I. (2003). Sedam brončanih kipova Harpokrata. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 36 (1), 191.-203. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/25327>, 191. – 194.

⁴¹ Vilogorac Brčić, I. (2019). Cults of Isis in Dalmatia. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 44 (1), 345-358. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/240515>, 345.

6.1. Harpokrat

Simboli koji su krasili Harpokrata još uvijek su bili usko povezani s egipatskim vjerovanjima, a riječ je bila o lotosovom cvijetu i rogu obilja. Ipak, kao i ostale značajke boga Horusa, s vremenom su bili preuzeti i adaptirani u rimskom kontekstu. Lotosov cvijet, koji se na prikazima često nalazio na Harpokratovoj glavi, simbolizirao je ponovno rađanje i pročišćenje, dok je rog obilja služio kao simbol plodnosti i bogatstva. Harpokratov kult stoga je bio usko povezan s onima plodnosti, magije i ozdravljenja. Njegova je zastupljenost bila veoma izražena u privatnim kućnim kultovima, gdje je imao ulogu zaštitnika obiteljskog doma i njegovih članova. Prema vjerovanjima, ovo je božanstvo moglo donijeti ozdravljenje i zaštitu od zlih sila, zbog čega su njegovi prikazi krasili mnoge rimske domove. Što se tiče dalmatinskih arheoloških nalazišta, Harpokrat se najčešće pojavljivao u obliku malenih predmeta za svakodnevnu uporabu, poput amuleta, lampi i gemova. Njegova uloga u domaćem okruženju bila je zaštitnička.⁴²

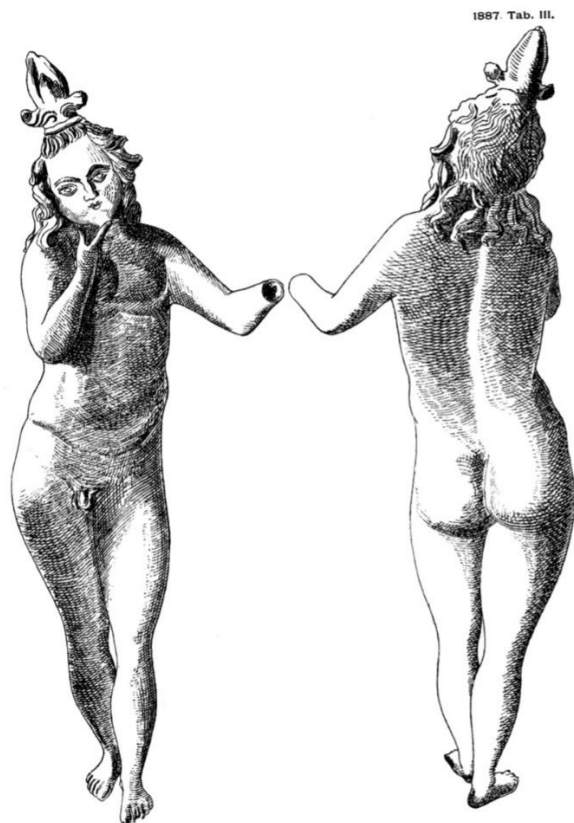
Spomenuti predmeti nisu nosili samo umjetnički značaj, već su imali i visoko funkcionalnu vrijednost u svakodnevici tadašnje rimske populacije ovih područja. Jedan od najvažnijih arheoloških nalaza sa Harpokratovim likom je zasigurno oltar pronađen u Zadru, danas čuvan u Veroni. Oltar je bio posvećen božici Izidi te još nekim božanstvima. Radi mnogobrojnih i teških fragmentacija na spomeniku teško se prepoznaju na njemu prikazani likovi. Ipak, jedna od popularnijih teorija je da se radi upravo o Harpokratu i heleniziranom obliku egipatskog boga Anubisa (Hermanubis). Harpokrat je prikazan nag, držeći rog obilja. Osim u Zadru, spomenici s Harpokratovim prikazima pronađeni su i u Saloni, koja je vrlo vjerojatno sadržavala čitav hram posvećen božici Izidi. Među pronađenim predmetima ističe se dvostruka svjetiljka kružnog oblika. Harpokrat je na njoj prikazan s rogom obilja i krunom psent. Vjeruje se da se u originalnom obliku na njoj nalazio i prikaz lotosovog cvijeta. Ova svjetiljka je vjerojatno, kao i druge slične njoj, bila dio kućnog dekora, što još više potvrđuje Harpokratovu popularnost u privatnim obožavanjima i zbirkama. Također su pronađene i tri geme iz Salone s prikazima Harpokrata u društvu raznolikih simbola. Na jednoj od njih ponovo je prikazan kako drži rog obilja, dok je na drugoj gemi pomalo nejasno o kojem je predmetu riječ. Pretpostavlja se da bi to mogao biti bič, simbol moći i autoriteta. Svi ovi nalazi su

---

⁴²Ljubić, Š. (1887). Harpocrates. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 9 (1), 33-36. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/48880>, 33. – 36.

besmrtni svjedoci toga koliko je Harpokrat uistinu bio integriran u život i religijske prakse stanovnika Salone, pa tako i onih ostatka provincije Dalmacije.⁴³

Slika 16. Skica prikaza Harpokrata

6.2. Sedam brončanih kipova Harpokrata

Prikazi božanstava su često u arheološkim kontekstima nosili sa sobom simboličku, ali i religijsku težinu, koje su nedvojbeno nadilazile njihovu umjetničku vrijednost. Sedam brončanih kipova Harpokrata danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a njihovo se podrijetlo datira upravo u helenističko razdoblje Egipta. Spomenuti kipovi sadrže klasične prikaze Harpokrata, ali već u ovom se razdoblju oni počinju sve više prikazivati s grčkim atributima te zadržavaju samo osnovne karakteristike egipatskih korijena. Vjeruje se da su ovi kipovi imali funkciju u kućnim kultovima, u kojima su služili kao dijelovi obreda ili zaštitni

⁴³ Ljubić, Š. Harpocrates. (<https://hrcak.srce.hr/48880>), 33. – 36.

simboli. Kako je već spomenuto, kipovi prikazuju Harpokrata u njegovoj monumentalnoj gesti kažiprsta na usnama, ali su im pridruženi i određeni elementi grčke ikonografije, još jednom ukazujući na proces helenizacije egipatske religije.⁴⁴

Prvi stojeći kip Harpokrata je visok 12,8 cm i postavljen na kvadratni postament. Prikazuje mladog Harpokrata s dječaćkom pletenicom, u čistom kontrapostu. Figura je naga i ima fino oblikovane linije tijela. Na ustima mu je smješten prst desne ruke, nema naglavak, ali je prekriven patinom koja ostvaruje dojam postojanja kose. Materijal od kojeg su izrađene oči je zlato, radi čega možemo dodatno naslutiti umjetničku vrijednost koju je ovaj predmet držao, i još uvijek drži. U ostatku analize materijala tragovi zlata pronađeni su i na dijelovima načinjenima od bronce. Ovaj nam podatak ukazuje na visoki stupanj izrade i prestiža koji je kip imao u svojoj izvornoj funkciji.⁴⁵

Slika 17. Prvi brončani kip Harpokrata

Drugi je stojeći kip, u odnosu na prošli, nadmoćniji visinom, koja iznosi 16,8 cm. Zahvaljujući određenim fragmentacijama duž ruku i nogu te nejasnim obrisima skupa s amorfnim licem, ne može se s potpunom sigurnošću tvrditi da se radi o Harpokratu. Kip se smatra rezultatom neuspjelog lijevanja, što se vrlo lako može pripisati potencijalnim poteškoćama i nedostacima tehnoloških procesa izrade tog doba. Na stopalima mu se još uvijek

---

⁴⁴ Uranić, I. (2003). Sedam brončanih kipova Harpokrata. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 36 (1), 191-203. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/25327>, 194. – 195.

⁴⁵ Isto, 196.

nalaze ostaci klinova kojima je nekoć bio pričvršćen na postolje, a sa stražnje strane glave može se vidjeti klin koji pričvršćuje pletenicu. Kip na glavi nosi krunu koja u sebi ima rupu namijenjenu za ureus, simbol zaštite i kraljevskog autoriteta u egipatskoj ikonografiji.⁴⁶

Slika 18. Drugi brončani kip Harpokrata

Visina trećeg kipa je 15,3 cm, a za razliku od prethodna dva, ovaj kip prikazuje Harpokrata u sjedećem položaju. Ponovo je prisutan motiv ruke na ustima. Na glavi mu se nalazi trostruka kruna, atef, faraonski atribut iz kasnijih egipatskih dinastija. Radi jasno definiranih i fino izrađenih linija tijela se vjeruje da je kip izliven u jednom komadu. Još neki od atributa koji se nalaze na kipu su: klaft na glavi, faraonska marama te trostruka kruna oslonjena na rogove ovna. Tanka ploča služi kao postament.⁴⁷

---

⁴⁶ Uranić, I. Sedam brončanih kipova Harpokrata. (<https://hrcak.srce.hr/25327>). 196.

⁴⁷ Isto, 196.

Slika 19. Treći brončani kip Harpokrata

S visinom od 9,5 cm, četvrti kip je također izrađen u jednom lijevanju. Oblikovanje mu je kvalitetno, s profinjenim linijama. Ipak, kip ima jednu veliku manu; nedostaje mu čitava desna ruka. Noge su položene na maloj ploči koja je djelomično fragmentirana. Usprkos svim većim i manjim mehaničkim oštećenjima, crte lica su i više nego upečatljive, što dokazuje količinu uložene pažnje date detaljima prilikom rada na kipu.⁴⁸

Slika 20. Četvrti brončani kip Harpokrata

---

⁴⁸ Uranić, I. Sedam brončanih kipova Harpokrata. (<https://hrcak.srce.hr/25327>), 196.

Visine 8,9 cm, peti kip prikazuje sjedećeg Harpokrata koji je dosta oštećen. Figura je u potpunosti bez ruku, a na glavi joj se ne nalazi nikakva kruna ili faraonsko pokrivalo za glavu. Čak je i površina lica oštećena u određenim mjerama, ali je dječaćka pletenica i dalje upečatljiva. Duge se noge oslanjaju na malu ploču.⁴⁹

Slika 21. Peti brončani kip Harpokrata

Šesta je mala statua s visinom od 7,8 cm, a karakteriziraju je duguljasti udovi i atipične obline trbuha. Lice je i dalje posve amorfno. Zanimljivo je što mu se na leđima nalazi ušica, sugerirajući na to da je kip vrlo vjerojatno bio korišten kao privjesak. Ovaj uporabni element sugerira na mogućnost korištenja kipa u svrhe osobnog amuleta ili zaštitnog simbola.⁵⁰

⁴⁹ Uranić, I. Sedam brončanih kipova Harpokrata. (<https://hrcak.srce.hr/25327>), 196. - 197.

⁵⁰ Uranić, I. Sedam brončanih kipova Harpokrata. (<https://hrcak.srce.hr/25327>), 197.

Slika 22. Šesti brončani kip Harpokrata

Visina posljednjeg kipa ove kolekcije iznosi 12,8 cm, a prikazuje Harpokrata s fizičkim atributima koji su inače za njega neuobičajeni, a riječ je o snažnim mišićavim udovima. Ova ga zanimljiva anomalija izdvaja od ostalih kipova. Usprkos znatnim oštećenjima, posebice na površini trupa, vidljivo je da je kip izrađen u jednom lijevanju. Veći dio podlaktice nedostaje na obje ruke. Vjeruje se da je kip bio uistinu kvalitetno izrađen, ali je naknadno bio izložen jakom korozivnom procesu koji je, nažalost, nepovratno oštetio njegovu površinu.⁵¹

Slika 23. Šesti brončani kip Harpokrata

---

⁵¹ Uranić, I. Sedam brončanih kipova Harpokrata. (<https://hrcak.srce.hr/25327>), 197.

6.3. Privjesak s likom Harpokrata

Riječ je o radu koji potječe iz direktno iz antičkog Egipta, a izrađen je od zlata i fajanse te na sebi nosi detalje od staklene paste. Oblikovan je u formi stupa "ded", koji se smatra jednim od izrazito poznatih simbola u egipatskoj religiji i umjetnosti. Simbolika "deda" usko je povezana s bogom Ozirisom i njegovim kultom podzemnog svijeta i uskrsnuća, a predstavljala je stabilnost i trajnost. Spomenuta staklena pasta, čija je uloga u privjesku bila imitacija dragog kamenja, snažno aludira na eleganciju tehnika obrade materijala razvijenu i korištenu u starom Egiptu. Okviri su načinjeni od zlata, što još dodatno naglašava i pojačava dragocjenost i vrijednost predmeta, ali i ukazuje na njegovu vjerojatnu zaštitnu funkciju u ulozi amuleta. Ova kombinacija raznih dragocjenih i skupih materijala nije bila samo slučajni estetski odabir, već je sa sobom nosila i funkcionalnu svrhu. Zlato je, zahvaljujući svojoj nepromjenjivosti i sjaju, bilo simbol besmrtnost i božanske prirode, staklena je pasta omogućavala igru bojama - u tom razdoblju smatranu iznimno važnom, a fajansa je bila izrazito cijenjena zbog svoje sjajne površine i navodnih svetih svojstava te se njeno korištenje u izradi privjesaka ovakve prirode smatralo pokušajem repliciranja vjerskih običaja Egipćana u rimskim provincijama. Što se tiče samog prikaza Harpokrata na ovom privjesku, on upućuje na sintezu simbolike, to jest, Harpokrat se na njemu kao mlado božanstvo povezuje sa svojim ocem Ozirisom, naglašavajući time ciklus smrti i ponovnog rađanja. Sam Harpokrat prikazuje se u stavu meditacije.⁵²

Ovaj je privjesak pronađen u sklopu istraživačke kampanje 2015. godine, održane u rimskoj keramičarskoj radionici u Crikvenici. Dan danas predstavlja izniman primjer tipa arheološkog nalaza koji povezuje grčko-rimsku kulturu s egipatskom religijom. Analizirajući ikonografiju ovog privjeska donesen je zaključak da bi ga validno bilo smjestiti u, takozvanu, „Aleksandrijsku obitelj ili trijadu“, koju su činila božanstva poput Ozirisa i Izide. Harpokratov privjesak iz Crikvenice uklapa se u širi kontekst širenja Izidinog kulta duž istočne obale Jadrana. Diljem Mediterana pronađeni su različiti predmeti koji se mogu smatrati sličnima, no privjesci s likom Harpokrata i dalje ostaju relativna rijetkost za ova područja. Isuviše je važno još jednom naglasiti da privjesci poput ovog nisu služili samo kao religijski predmeti, već su imali i ulogu artefakata koji danas mogu pružiti barem prividan uvid u svakodnevicu i vjerovanja ljudi tog vremena. Njihova funkcija amuleta te brzina i učinkovitost kojom se ona proširila, dokazuju upravo koliko je zaista bila snažna vjera u zaštitnu moć ovog božanstava.⁵³

---

⁵² Konestra, A. i Lipovac Vrkljan, G. (2021). Privjesak s likom Harpokrata iz rimske keramičarske radionice u Crikvenici (Ad Turres, sjeverna Liburnija). *Annales Instituti Archaeologici*, XVII (1), 142-151. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/269891>, 144. – 146.

⁵³ Isto, 145. – 147.

Slika 24. Skica i slika privjeska s likom Harpokrata

6.4. Izgubljeni spomenik

Luigi Lanzi bio je poznati povjesničar umjetnosti i arheolog talijanskog porijekla. Tijekom svoje osebujne karijere obišao je, među ostalim, privatne zbirke u Venetu (1793.g.), uključujući i onu u dvorcu Catajo. Iskoristivši tu priliku, izradio je popise gotovo čitave umjetničke građe koju je tamo zatekao. Izdvojio je značajan broj portreta rimskih careva i ostalih bitnih osoba, čiji je dio potjecao iz Dalmacije. Lanzi u svojim zapisima nije imao naviku detaljno opisivati građu kojom se bavio, međutim u ovom je radu posvetio posebnu pažnju pronađenom prikazu Harpokrata.⁵⁴

Harpokrata je opisan kao figura odjevena u tri tunike, s njegovanim crtama lica, simboličnim prstom na ustima i cipelama u frigijskom stilu. Također je napomenuto da i ova skulptura potječe iz Dalmacije. Zanimljivost ovog spomenika leži u tome što se on navodi u više popisa, što je ključni dio pri omogućavanju njegove identifikacije. U inventaru Obizzijeve zbirke iz 1803. godine, zabilježen je pod nazivom "rap.te un Arpocrate". U inventaru zbirke iz

⁵⁴ Torlak, A. (2019). Nekoliko podataka o salonitanskim spomenicima u privatnim zbirkama početkom 19. stoljeća. *Peristil*, 62 (1), 9-19. Preuzeto s: <https://doi.org/10.17685/Peristil.62.1>, 10.

1895. godine, Harpokrat je opisan kao „Dijete s rogom punim voća i cvijeća i prstom na ustima“, u obliku Harpokrata s vidljivim restauracijama.⁵⁵

Posljednji inventar zbirke je izradio službenik dvorca Catajo, Giovanni Maletti. Dat je na izradu po nalogu središnje carske kancelarije prije obavljanja preseljenja zbirke u Beč te značajan jer također bilježi spomenike s dalmatinskim podrijetlom. Ovaj popis iz Beča znatno je manji od onog iz 1803. godine, međutim, to nije iznenađujuće jer se zbirka tijekom stoljeća nastavila postupno smanjivati. Prema Malettijevim tvrdnjama, prilikom dogovorenog preseljenja 1896. godine, skulptura Harpokrata bila je smještena u sanduku broj 12, no nikada nije stigla na konačnu destinaciju. Nakon ukrcavanja kipa na vlak s ostalim kolekcionarskim predmetima gubi mu se svaki trag i njegova trenutna lokacija još uvijek nije poznata.⁵⁶

---

⁵⁵ Isto, 10. – 11.

⁵⁶ Isto, 11.

7. Zaključak

U radu "Ikonografija i kult boga Horusa" analizirana je složena priroda i značaj jednog od važnijih egipatskih bogova. Istraživanje je obuhvatilo različite aspekte Horusove ikonografije i kulta, od njegovih mitoloških korijena do raznovrsnih prikaza u ikonologiji i utjecaja na politički i religijski život starog Egipta.

Horusov kult evoluirao je kroz povijest, počevši od lokalnog božanstva do simbola kraljevske moći i jedinstva Egipta. Kroz rad je prikazano kako je Horus kao božanstvo imao snažan utjecaj na opća vjerovanja i svakodnevicu Egipćana još od preddinastičkog razdoblja. U tom kontekstu izdvojena je dominantna verzija mita o Horusu, koja se prenosila do kraja antike, a preko koje su kasnije u daljnjem dijelu rada detaljno razmotreni različiti oblici Horusa, uključujući njegove prikaze kao sokola, čovjeka sa sokolovom glavom, ali i one u kojima je bio potpuno antropomorfiziran. Također su istaknuti, za ovaj rad važni, ikonični simboli božanstva, poput njegova znamenitog oka, poznatog kao "Udjat" ili atributa solarnih i kozmičkih božanstava. Ovdje na scenu nastupaju krunidbeni simboli kroz čiju se izmijenjenu uporabu i izgled objašnjavaju i određena Horusova prikazivanja. Također su analizirani i neki rituali i ceremonije povezane s Horusovim štovanjem, poput godišnje Krunidbe svetog sokola u Edfuu. Ipak, Horusov kult nije postojao i djelovao isključivo unutar gradica ondašnje egipatske države. Posljednji dio rada posvećen je upravo prikazima Horusa na području Hrvatske, preciznije teritoriju rimske provincije Dalmacije kojeg je obuhvaćao prostor današnje Hrvatske.

Jedan od ključnih aspekata ovog rada bila je istraživačka analiza utjecaja Horusa na ikonografiju i simboliku koje su bile korištene u egipatskoj umjetnosti i arhitekturi. Poseban fokus stavljen je na međudnose lokaliteta i specifičnih prikaza boga Horusa u određenim egipatskim regijama te kako su se one mijenjale, ili ostajale iste, tijekom povijesti. Horusovi prikazi u Dalmaciji, iako malobrojni, služe kao dragocjeni uvidi u načine na koje su Rimljani u svojim provincijama integrirali strane bogove u svoju kultnu praksu.

Zaključno, rad je imao svrhu pokazati kako je Horus, svojom složenom mitologijom i široko rasprostranjenim kultom, igrao jednu od ključnih uloga u oblikovanju religijskih, političkih i kulturnih aspekata starog egipatskog kraljevstva, ali i izvan njegovih granica. Željeni doprinos ovog rada bio je bolje razumijevanje bogate simbolike i važnosti Horusa u egipatskoj civilizaciji i rimskim provincijama te objašnjavanje njegove kompleksne ikonografije sakupljene iz raznih izvora i umjetničkih primjera svih vrsta.

8. Literatura

1. Erman, Adolf. *A Handbook of Egyptian Religion*, ARCHIBALD CONSTABLE & CO. Ltd., London, 1907.
2. Kees, Herman. *Horus und Seth als Gotterpaar*, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, broj 28/1, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1923.
3. Novak, Grga. *Egipat*, IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVENSKE ZNANOSTI I UMJETNOSTI, Zagreb, 1967.
4. Petrie, William Matthew Flinders. *The Religion of Ancient Egypt*, ARCHIBALD CONSTABLE & CO. Ltd., London, 1906.
5. Tomorad, Mladen. *Stari Egipat: povijest i kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2023.
6. Uranić, Igor. *Ozirisova zemlja: Egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, Zagreb, 2004.
7. Uranić, Igor. *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, Zagreb, 2004.
8. Wilkinson, Richard H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, Thames & Hudson, New York, 2003.
9. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Horus". Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Horus>
10. Darnell, John Coleman. "The Apotropaic Goddess in the Eye." *Studien Zur Altägyptischen Kultur*, vol. 24, 1997, pp. 35–48. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25152728>
11. Fairman, H. W. "The Myth of Horus at Edfu: I." *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 21, no. 1, 1935, pp. 26–36. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/3854487>
12. Konestra, A. i Lipovac Vrkljan, G. (2021). „Privjesak s likom Harpokrata iz rimske keramičarske radionice u Crikvenici (Ad Turres, sjeverna Liburnija)“. *Annales Instituti Archaeologici*, XVII (1), <https://hrcak.srce.hr/269891>
13. Ljubić, Š. (1887). „Harpocrates“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 9 (1), <https://hrcak.srce.hr/48880>
14. Torlak, A. (2019). Nekoliko podataka o salonitanskim spomenicima u privatnim zbirkama početkom 19. stoljeća. *Peristil*, 62 (1), 9-19. <https://doi.org/10.17685/Peristil.62.1>
15. Uranić, I. (2003). „Sedam brončanih kipova Harpokrata“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 36 (1), <https://hrcak.srce.hr/25327>
16. Vilogorac Brčić, I. (2019). „Cults of Isis in Dalmatia“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 44 (1), <https://hrcak.srce.hr/240515>

Sažetak

Horus je egipatski bog sokol, štovan u raznim oblicima diljem Egipta. Njegova je pojava vrlo brzo i lako obilježila gotovo čitav period egipatske umjetnosti, a njegova božanska narav postupno je postajala štovana intenzivno u čitavoj Egipatskoj državi. Osnovni cilj istraživanja ovog rada je sažeto, ali pregledno, prikazati upravo ikonografiju i kult boga Horusa u njihovim šarolikim sličnostima i različitostima. Rad istražuje različite aspekte prikazivanja Horusa u umjetnosti te njegovu ulogu u staroegipatskoj mitologiji, a samim time i religijskim praksama. Metodologija rada također uključuje i analizu arheoloških nalaza te korištenje i temeljito proučavanje relevantne literature.

Rad je podijeljen na nekoliko cjelina, od kojih su, naravno, posebno istaknute one o ikonografiji i kultu. Horus je u prvom dijelu rada opisan u svojoj glavnoj ulozi, onoj egipatskog božanstva, a na to se odmah nadovezuje i legenda o njegovom rođenju i uzdizanju na vlast. Ikonografska analiza boga sadrži bitne i konstantno ponavljajuće prikaze i attribute, koji su detaljno analizirani i predočeni, dok se u nastavku obrađuje kult Horusa u Gornjem i Donjem Egiptu, prije i nakon sjedinjenja od strane kralja Narmera. Tragovi Horusovih prikaza i štovanja pronađeni su i na teritoriju Hrvatske države te obuhvaćeni u kontekstu ovog rada.

Rezultati istraživanja dovode do određenih zaključaka na svim obrađivanim poljima. Pokazuju načine na koje je Horus bio prikazivan u različitim oblicima, od sokola i čovjeka sa sokolovom glavom, pa sve do potpuno čovjekolikih prikaza te naglašavaju njegovu povezanost s kraljevskom vlašću i legitimnošću. Bio je, ne samo solarno, već i kozmičko božanstvo, a to su posebno odražavale njegove oči; desno oko simboliziralo je sunce, a lijevo mjesec te, naravno slavno 'Udjat'. Mit o Horusu obuhvaća njegovu borbu sa stricem Setom za egipatsko prijestolje, pri čemu Horus postaje simbol pobjede dobra nad zlom i legitimnog nasljedstva.

Zaključno, rad pruža sveobuhvatan pregled Horusove uloge u egipatskoj religiji i kulturi te istražuje kako su ti elementi oblikovali religioznu i kulturnu povijest starog Egipta i nekih ostalih područja. Istraživanje ističe značaj Horusa kao simbola moći, zaštite i božanskog autoriteta te ukazuje na njegov kontinuirani utjecaj kroz povijest.

Ključne riječi: Horus, ikonografija, kult, mitologija, Egipat

ICONOGRAPHY AND CULT OF THE GOD HORUS

Abstract

Horus is an Egyptian falcon god, venerated in various forms throughout Egypt. His presence quickly and easily marked almost the entire period of Egyptian art, and his divine nature gradually became intensely revered across the nation. The primary goal of this research is to provide a concise yet comprehensive depiction of the iconography and cult of Horus, highlighting their diverse similarities and differences. The paper examines various aspects of Horus's depiction in art and his role in ancient Egyptian mythology, and consequently in religious practices. The methodology of the paper also includes the analysis of archaeological findings and the thorough study of relevant literature.

The paper is divided into several sections, with the most important ones focusing on iconography and cult. The first part describes Horus in his main role as an Egyptian deity, followed by the legend of his birth and rise to power. The iconographic analysis of the god includes some of the most common and significant depictions and attributes, which are detailed and presented, while the subsequent sections address the cult of Horus in Upper and Lower Egypt, both before and after the unification by King Narmer. Traces of Horus depictions and worship have been found on the territory of Croatia and are included in the context of this work.

The research results lead to certain conclusions in all examined fields. They demonstrate the ways Horus was depicted in different forms, from a falcon and a man with a falcon's head to fully anthropomorphic depictions and emphasize his connection with royal power and legitimacy. He was not only a solar deity but also a cosmic one, best reflected in his eyes; the right eye symbolized the sun, the left the moon, and of course, the famous 'Udjat'. The myth of Horus includes his struggle with his uncle Set for the Egyptian throne, where Horus becomes a symbol of the triumph of good over evil and rightful inheritance.

In conclusion, the paper provides a comprehensive overview of Horus's role in Egyptian religion and culture and examines how these elements shaped the religious and cultural history of ancient Egypt and some other areas. The research highlights Horus's significance as a symbol of power, protection, and divine authority, and points to his enduring influence throughout history.

Keywords: Horus, iconography, cult, mythology, Egypt

Prilozi

Slika 1. (<https://anthropologyreview.org/history/ancient-egypt/horus-egyptian-god/>)

Slika 2. (https://hr.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Horus_as_falcon.svg)

Slika 3. (<https://pixabay.com/vectors/horus-behdety-winged-disc-32653/>)

Slika 4.

(https://www.facebook.com/112001578818426/photos/p.3274188929266326/3274188929266326/?type=3&locale=ar_AR)

Slika 5.

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a7/Eye_of_Horus_bw.svg)

Slika 6. (<https://art.thewalters.org/detail/22710/horus-the-child-4/>)

Slika 7. Preuzeto iz: Richard H. WILKINSON, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, str. 132.

Slika 8. (<https://www.thenotsoinnocentsabroad.com/blog/horus-vs-seth-homosexuality-hippos-and-familial-violence>)

Slika 9. (<https://www.touregypt.net/featurestories/childgod.htm>)

Slika 10. (<https://ancientegyptonline.co.uk/horakhty/>)

Slika 11.

(https://nl.wikipedia.org/wiki/Harmachis#/media/Bestand:Giza_Sphinx_1.jpg)

Slika 12. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/be/Narmer_Palette.jpg)

Slika 13. Preuzeto iz: Mladen TOMORAD, *Stari Egipat: povijest i kultura*, str. 506.

Slika 14. (<https://ferrebeekeeper.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/06/crowns1.jpg>)

Slika 15. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/06/Double_crown.svg)

Slika 16. Preuzeto iz: Ljubić, Š. (1887). *Harpocrates*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 9 (1), 33-36. (Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/48880>) str. 37.

Slika 17. – 19. Preuzeto iz: Uranić, I. *Sedam brončanih kipova Harpokrata*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 36 (1), 2003. (<https://hrcak.srce.hr/25327>), str. 200.

Slika 20. – 23. Preuzeto iz: Uranić, I. *Sedam brončanih kipova Harpokrata*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 36 (1), 2003. (<https://hrcak.srce.hr/25327>), str. 201.

Slika 24. Preuzeto s: Konestra, A. i Lipovac Vrkljan, G. *Privjesak s likom Harpokrata iz rimske keramičarske radionice u Crikvenici (Ad Turres, sjeverna Liburnija)*. *Annales Instituti Archaeologici*, XVII (1), 2021. (<https://hrcak.srce.hr/269891>), str. 145.

Obrazac A.Č.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Tara Todorović, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja sveučilišnog/e prvostupnika/ce Povijesti i Povijesti umjetnosti, izjavljujem da je ovaj završni rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio završnog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 19.9.2024.

Potpis Tara Todorović

